

ॐ

57,1M61
LO
651

आधुनिक राष्ट्र

श्रीद्विनाथ ठाकुर

प्रा. श्री. के. क्षीरसागर

आधुनिक राष्ट्रकवि
रवींद्रनाथ ठाकूर
व्यक्तिविकास : गूढवाद : विश्वसंदेश

टागोर-स्मारक-त्यारल्यानमाला -१ १६१

पुणे विद्यापीठ

व्याख्याते : श्रीकृष्ण के. क्षीरसागर

आधुनिक राष्ट्रकवि
रवींद्रनाथ ठाकूर

आधुनिक राष्ट्रकवि
रवींद्रनाथ ठाकूर
व्यक्तिविकास : गूढवाद : विश्वसंदेश

टागोर-स्मारक-व्यारल्यानमाला - १९६९

पुणे विद्यापीठ

व्याख्याते : श्रीकृष्ण के. क्षीरसागर

मुद्रक :

रं. श्री. सरदेशपांडे,
उपकुलसाचिव, पुणे विद्यापीठ.

प्रकाशक :

च. ह. गोळे,
कुलसाचिव, पुणे विद्यापीठ.

प्रती : ११००

मुद्रणस्थळ :

पुणे विद्यापीठ मुद्रणालय,
गणेशखिड, पुणे ७.

प्रकाशनकाळ : जूलै १९७०.

प्रकाशकाचे चार शब्द

पुणे विद्यापीठाच्या विद्यमाने प्रतिवर्षी रवीन्द्रनाथ ठाकूर स्मारक व्याख्यानमाला आयोजित केली जाते. आतांपर्यंत या व्याख्यानमालेत डॉ. सुनितिकुमार चतर्जी, डॉ. अमीया चक्रवर्ति, श्री. कृष्ण कृपलानी, प्राध्यापक उमाशंकर जोशी व प्राध्यापक लीला रे यांची व्याख्याने झाली आहेत. १९६८-६९ या शैक्षणिक वर्षाची व्याख्यानमाला विद्यापीठाने नाशिक येथे आयोजित केली होती. ही व्याख्याने सुप्रसिद्ध साहित्य-समीक्षक प्राध्यापक श्री. के. क्षीरसागर यांनी दिली होती व या व्याख्यानमालेसाठी

आधुनिक राष्ट्रकवि - रवीन्द्रनाथ ठाकूर

असा विषय त्यांनी निवडला होता. प्राध्यापक क्षीरसागर यांची व्याख्यान आतां ग्रंथरूपाने प्रकाशित होत आहेत. रवीन्द्रसाहित्याचे अभ्यासक या ग्रंथाचे स्वागत करतील, अशी आशा आहे.

१० जुलै, १९७० }
गणेशखिड,
पुणे-७.

व. ह. गोळे
कुलसचिव.

पु र स्का र

नोबेल पुरस्कार प्राप्त झालेले सुप्रसिद्ध भारतीय साहित्यिक आणि कवि, बंगालचे एक थोर सुपुत्र, कविवर्य रवींद्रनाथ टागोर यांच्या जन्म-शताब्दीच्या निमित्ताने विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या पुरस्काराने वेगवेगळ्या विद्यापीठांत काही योजना सुरू करण्यात आल्या आहेत. या निमित्ताने पुणे विद्यापीठानेही एक व्याख्यान-माला आयोजित केली आहे व त्यानुसार १९६१ पासून या विद्यापीठातर्फे टागोर व्याख्यानमाला आयोजित केली जाते. आतापर्यंत या व्याख्यानमालेत डॉ. सुनीतिकुमार चतर्जी, डॉ. अमीया चक्रवर्ती, प्राध्यापक उमाशंकर जोशी, श्री. कृष्ण कृपलानी, श्रीमती लीला रे, यांची व्याख्याने झाली आहेत. अखिल भारतीय स्वरूपाची अशी ही माला आहे, हे ध्यानात घेऊन वक्त्यांची निवड करताना विद्यापीठानेही प्रादेशिक मर्यादा न ठेवता अखिल भारतातून कला आणि साहित्य यांच्या अभ्यासकांना पाचारण केले आहे. पहिली काही वर्षे या मालेतील व्याख्याने इंग्रजी भाषेतूनच झाली होती व ती पुण्यातच आयोजित करण्यात आली होती.

परंतु विद्यापीठाच्या विविध योजनांचा लाभ पुण्याबाहेरील विद्यापीठांच्या क्षेत्रातील केंद्रांनाही व्हावा, या हेतूने १९६१ या वर्षीची व्याख्यानमाला नाशिक येथे घेण्याचा निर्णय विद्यापीठाने घेतला व त्यासाठी सुप्रसिद्ध मराठी साहित्यिक व कलासमीक्षक प्राध्यापक श्री. के. क्षीरसागर यांची वक्ते म्हणून विद्यापीठाने योजना केली. प्राध्यापक क्षीरसागर यांनी साहित्य-समीक्षेच्या क्षेत्रात केलेले कार्य सर्वश्रुत आहे व विद्वन्मान्य झालेले आहे. स्वतंत्र वृत्तीचे टीकाकार म्हणून त्यांचा मोठा लौकिक आहे.

(२)

प्राध्यापक क्षीरसागर यांनी कविवर्य रवींद्रनाथ टागोर यांच्या काव्यातील राष्ट्रवाद, गूढवाद, संस्कृतिविषयक विचार यांची सखोल मीमांसा या पुस्तकात केली आहे. रवींद्रनाथ टागोर यांना महात्मा गांधीदेखील गुरुदेव म्हणून संबोधित असत, हे सर्वश्रुत आहे. तेव्हा अशा एका अखिल भारतीय कीर्तीच्या थोर लेखकाचे तत्त्वचिंतन व संस्कृति-विवेचन मराठीतील एका साक्षेपी लेखकाच्या ज्ञानातून आजच्या वाचकांना उपलब्ध करणे फार उपयुक्त होईल, असे वाटते. विद्यापीठाने स्थापन केलेल्या या व्याख्यानमालेमुळे हे शक्य झाले आहे, याचा या विद्यापीठाचा कुलगुरु या नात्याने उल्लेख करण्यास मला विशेष आनंद वाटतो. प्राध्यापक क्षीरसागर यांनी ही व्याख्याने प्रथम इंग्रजीत लिहिण्यास आरंभ केला होता, असे म्हटले आहे. पुढे मागे त्यांनी ही व्याख्याने इंग्रजीतही लिहून काढली तर त्यांचे विचार महाराष्ट्राबाहेरील वाचकांनाही उपयुक्त होतील, असे मला वाटते. ही व्याख्याने प्रथमच पुण्याबाहेर नाशिक येथे विद्यापीठाने आयोजित केली होती, ती यशस्वी करण्याच्याबाबतीत भि. य. क्ष. वाणिज्य महाविद्यालयाचे प्राचार्य आणि पुणे विद्यापीठ कार्यकारिणीचे एक सदस्य डॉ. मो. स. गोसावी यांनी घेतलेल्या परिश्रमाबद्दल त्यांचा या ठिकाणी विशेष उल्लेख करणे आवश्यक आहे.

कुलगुरु निवास,
पुणे विद्यापीठ,
पुणे-७.
दि. १६ जुलै, १९७०.

चा. पां. आपटे
कुलगुरु.

आधुनिक महाराष्ट्राचे चतुरस्र पंडित,
थोर तत्त्वज्ञ आणि गूढकवी
डॉ. धुंडिराजशास्त्री विलोद
यांच्या पूज्य आणि प्रिय स्मृतीस
समर्पण

-व्याख्याता

ऋणनिर्देश

१९६८-६९ या वर्षातील टागोर-स्मारक-व्याख्यानमाला गुंफण्याचे निमंत्रण देऊन पुणे विद्यापीठाचे तत्कालीन कुलगुरु कै. दादासाहेब पाटसकर व विद्यापीठाचे कार्यकारी मंडळ यांनी मला कविवर्य रवींद्रनाथ टागोर यांच्या विषयीचे माझे विचार व्यक्त करण्याची संधी दिली, याबद्दल मी ऋणी आहे. ही कामगिरी प्रिय असली, तरी अवघड होती. माझ्या आधीच्या विख्यात व्याख्यात्यांची नावे मजपुढे असल्याने तर ती जबाबदारी मला अधिकच जड वाटली. केवळ या मानसिक दडपणामुळे नव्हे, तर माझ्या कित्येक वैयक्तिक अडचणींमुळे मला ठरलेल्या मुदतीपेक्षा थोडी अधिक मुदतही मागून घ्यावी लागली. अखेर ही व्याख्याने १९६९ मार्चच्या आरंभी नाशिक येथे झाली.

डॉ. सुनीतिकुमार चतर्जी, श्री. कृष्ण कृपलानी, डॉ. उमाशंकर जोशी यांच्यासारख्या आधीच्या व्याख्यात्यांची व्याख्याने इंग्रजीतून झाली होती. महाराष्ट्रातील एक अभ्यासक आपल्या थोर कवींसंबंधी काय म्हणतो ते बंगाली बांधवांनाही वाचता यावे, म्हणून मीही इंग्रजीतच व्याख्याने द्यायचे प्रथम ठरविले होते. काही भाग इंग्रजीत लिहूनही झाला होता. परन्तु नाशिकसारख्या केंद्रातील सर्वसामान्य श्रोत्यांपुढे इंग्रजीतून बोलणे मला व इतरांनाही थोडे त्रिसंगत वाटल्यामुळे मी व्याख्यानांचे लिखित मराठीतूनच विद्यापीठाला सादर केले. लिखित व्याख्यान-ऐकण्याची सवय आपल्याकडील श्रोत्यांना—मोठ्या परिषदांचे अपवाद सोडल्यास—क्वचित् असते. पण विद्यापीठातर्फे होणाऱ्या अनुदानयुक्त वार्षिक व्याख्यानमालेत, केवळ आयत्यावेळी सुचेल ते बोलणे म्हणजे त्या मालेची थोर परंपरा मोडणे होय, हाही आणखी एक तांत्रिक पेच मला व स्थानिक व्यवस्थापकांना पडला होता. तथापि मालेची परंपरा व महत्त्व ध्यानी घेऊन नाशिकच्या स्त्री-पुरुष श्रोत्यांनी माझे काहीसे सूत्रमय हस्तलिखित तीन दिवस दररोज दीड तास अवधानपूर्वक आणि रुचिपूर्वक ऐकून घेतले, हे पाहून मला सानंद आश्चर्य वाटले. अर्थात् याचे श्रेय विद्यापीठाच्या

लौकिकाला आणि प्रमुख स्थानिक संयोजक प्रिन्सिपल (डॉ.) मो. स. गोसावी यांना आहे. तसेच नित्य अगत्यपूर्वक उपस्थित राहणारे प्रतिष्ठित स्थानिक श्रोते कवि कुसमाग्रज, प्रि. व्ही. जी. ओक, प्रो. वि. बा. आंबेकर, प्रिन्सिपल आचार्य यांनाही आहे.

पुण्याम्वेरीज अन्य केंद्रांत ही व्याख्यानमाला प्रथमच होत असल्याने, व माझ्या वैयक्तिक अडचणी लक्षात घेऊन जी खास व्यवस्था करणे जरूर होते, ती सर्व डॉ. गोसावी आणि पुणे विद्यापीठाचे कुलसचिव श्री. व. ह. गोळे यांनी उत्तम प्रकारे केली होती, याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहे. पुणे विद्यापीठाच्या प्रकाशनविभागाचे प्रमुख श्री. गो. म. वाटवे हे पुणे विद्यापीठातर्फे तिन्ही दिवस नाशिक येथे हजर होते.

शेवटी ही व्याख्याने म्हणजे संपूर्ण वाङ्मयविवेचन नव्हे, हे सांगितले पाहिजे. व्याख्यात्याचे टागोरवाङ्मयविषयक विश्लेषण मंडित करण्यापुरतेच वाङ्मयोल्लेख या व्याख्यानांत येणार. संपूर्ण टागोरवाङ्मयसमालोचन त्यात करणे शक्य नाही, हे उघड आहे. टागोरांच्या वाङ्मयातील सौंदर्यवाद, गूढवाद आणि सांस्कृतिक संदेश स्पष्ट करणे हा या व्याख्यानांचा मुख्य विषय होय. या वादांचेही स्वतंत्र तात्त्विक विवेचन करण्याचे हे स्थळ नसल्याने, केवळ टागोरवाङ्मयापुरता त्याचा विनियोग (application) येथे आढळेल. ज्यांना तो विनियोग त्रोटक वा सूत्रमय वाटून सविस्तर विवेचनाची अपेक्षा असेल, त्यांनी 'टीकाविवेक' या माझ्या ग्रंथाचा उत्तरार्ध पाह्यावा. विवेचनाच्या प्रारंभी व्यक्तिविकासाचाही आलेख काढावाच लागला आहे. टागोरांच्या वाङ्मयाइतकेच टागोरांवरील विपुल वाङ्मयाचेही उल्लेख व्याख्यानांत येणे अपरिहार्य होते. विद्यापीठपरिसरातच माझे वास्तव्य नसते तर, व माझी स्वतःची पत्नीच संदर्भसाहाय्यात (Reference Service मध्ये) तज्ज्ञ नसती तर इतक्या थोड्या वेळात आणि माझ्या अल्प शरीरबळात या सर्व साहित्याचा मला उपयोग करता आला नसता. या दृष्टीने विद्यापीठपरिसरातील वास्तव्याचा व जयकर ग्रंथालयाचा मला फार उपयोग झाला. जयकर ग्रंथालयाच्या चालकांचा व सेवकवर्गाचा मी आभारी आहे. माझ्या पत्नीने केवळ तिचे (कौटुंबिक व व्यावसायिकही !)

(३)

कर्तव्यच केले असले, तरी तिच्याकडून संदर्भशोध आणि मंदर्भमुद्रण यात झालेल्या साहाय्याचा निर्देश येथे करणे आवश्यक आहे.

व्याख्यानमालेतील उल्लेख,—शक्य तो इंग्रजी आवृत्त्यांचे व टागोरां-वरील इंग्रजी ग्रंथांचे—करण्यातील हेतू बंगालबाहेरील वाचकांची सोय करण्याचाच आहे. क्वचित् बंगाली अवतरणे घेणे सोयीचे वाटले तेथे ती देवनागरी आवृत्त्यांतून घेतली आहेत. या व्याख्यानमालेचे नावच 'टागोर-स्मारक-व्याख्यानमाला' हे असल्याने 'टागोर' हेच नाव व्याख्यानात वापरले आहे. व्याख्याने लिहिताना 'बोलण्या'चा ओघ टिकविण्याकरिता बोलीभाषेतील व्याकरणरूपे आली ती तशीच ठेवली आहेत. पुणे विद्यापीठ मुद्रणालयाचे व्यवस्थापक श्री. श्री. रा. परांजपे व प्रकाशनविभागाचे प्रमुख श्री. गो. म. वाटवे यांनी माझी सोय पाहून जे सहकार्य केले, त्याचाही निर्देश आभारपूर्वक करणे जरूर आहे.

शेवटी कुलगुरु माननीय डॉ. वा. पां. आपटे यांनी वेळात वेळ काढून पुरस्काराचे चार शब्द लिहिल्याबद्दल त्यांचे मी मनःपूर्वक आभार मानतो.

श्रोत्यांनी केले तसेच या मुद्रित व्याख्यानांचे स्वागत महाराष्ट्रीय वाचकही करतील हीच आशा.

८ जुलै १९७०
प्राध्यापकनिवास,
पुणे विद्यापीठ, पुणे-७.

}

श्री. के. क्षीरसागर